

ՊԱՏՄԱՐԱՊԵՐԱՆԱԽՐԱԿԱՆ

ՀՄԱՅԱԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ
ՀԱՅ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ
ԿԻՐԱՌ-ՎԱԾ ԲՈՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ցեղասպանությունը մարդկության դեմ ուղղված միջազգային ամենա-
ծանր հանցագործությունն է: Ցեղասպանագետների այն համոզմունքը, թե
Հայոց մեծ եղեռնը ուսումնասիրվել է լիարժեք եւ ամբողջական եւ, որ այդ
հարցով զբաղվող մասնագետներն սպառնալիք եւ վերջնական պատասխան են
տվել հուզող գրեթե բոլոր հիմնահարցերին, այնքան էլ մոտ չէ իրականությա-
նը: Իրականում դրանցից շատերն առ այսօր կարոտ են հետազոտության:
Զուսումնասիրված բազում հիմնախնդիրների մեջ, թերեւս, ամենացավոտը
հայ մանկահասակ երեխաների նկատմամբ կիրառված տարբեր տեսակի
բռնություններն են, որոնք միջազգային իրավունքի տեսանկյունից դիտարկ-
վում են որպես ցեղասպանություն:

Մեծ եղեռնի տարիներին ինչպես մեծահասակների, այնպես էլ անչափա-
հասների նկատմամբ իրականացվել են տարաբնույթ բռնություններ, որի
արդյունքում նրանք հայ տղամարդկանց հետ միասին ամեն տեղ անխնա կո-
տորվել են:

Երիտթուրքական կառավարությունը կոտորածների իր գաղտնի հրա-
հանգներում նախապես որոշել էր ողջ թողնել մինչեւ 15 տարեկան երեխա-
ներին: Սակայն, երբ երիտթուրքերն իրենց առաջին հարվածն ուղղեցին հայ
զինվորականների դեմ, եւ արդեն 1915 թվականի փետրվարի 27-ին ռազմա-
կան նախարար Էնվերը ծածկագիր-հեռագիր ուղարկեց զորամասերի հրա-
մանատարներին, վերոհիշյալ կարգադրությունը սրբագրվեց: Հեռագրում
մասնավորապես նշվում էր. «Ներկա կացության բերմամբ, կայսերական
հրամանով որոշված է հայ ցեղին ամբողջ փչացումը... Մինչեւ հինգ տարե-
կան մանուկներէն զատ՝ օսմանյան հպատակ եղող եւ երկրին մեջ հայ անունը

կրող բոլոր պաշրպագուքները (ոչ-զինվորականները) քաղքէ դուրս հանվելով պիտի սպանվին»¹:

Ըստ էության պետք է խնայվեին այն մանուկները, որոնք չէին կարող հիշել իրենց ծնողների զարհուրանքը: Սակայն հայ մանուկների վերաբերյալ այս վերապահումը խիստ խաբուսիկ էր, որովհետեւ իրականում չխնայեցին ոչ ոքի. սպանում էին բոլորին՝ թե՛ մեծերին եւ թե՛ փոքրերին:

1915 թ. սեպտեմբերի 3-ի իր ծածկագիր-հրամանով ներքին գործերի նախարար Թալեաթը կարգադրում էր կոտորել նաեւ կանանց ու երեխաներին. «Կը յանձնարարենք, որ ծանօթ անձնաւորութեանց (Հայոց) այրերուն նկատմամբ նախապէս գործադրուիլը ձեզի հրաման եղած կարգադրութիւններուն ենթարկէք նաեւ կիներն ու պզտիկները...»²:

Մեկ այլ գաղտնի հրահանգում Թալեաթը հիշեցնում էր. «Կառավարութիւնը, ստանձնելով ամբողջ պատասխանատւութիւնը, հրամայում է չխնայել նույնիսկ օրորոցի մանուկներին. «Ոչ ոքի մի թողէք կենդանի, մասնավորապէս մինչեւ հինգ-յոթ տարեկան երեխաներին: Այլապէս նրանք կ'ենթանան եւ կ'ձգտեն վրէժխնդիր լինել»³:

Փոքր-ինչ ուշ, 1916 թ. մարտի 7-ին, Թալեաթը Հալեպի կուսակալին հրահանգում էր. «Պատերազմական նախարարութեան հրամանով, զինուորական կայաններու կողմէ հավաքուելով սնուցուած ծանօթ անձնաւորութեանց (Հայոց) մանուկները, պատրուակելով, թէ գաղթականներու պաշտօնատանց կողմէ պիտի սնուցուին, համախումբ վիճակի մէջ, առանց կասկածի տեղի տալու, փճացնել ու տեղեկացնել»⁴:

Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված գրականության մեջ պահպանվել եւ արձանագրվել են բազմաթիվ սահմնկեցուցիչ փաստեր այն մասին, որ երիտթուրքական կառավարության պարտադրանքով հայ երեխաներին սպանում էին, ողջակիզում, խեղդամահ էին անում գետում, տանջամահ անում ծարավից, կամ նրանց մի մասին հանձնում էին թուրքական որբանոցներին կամ ընտանիքներին:

Ներկայացնենք որոշ դրվագներ եւ փաստեր: Այսպես, Երզնկայի եւ Մամախաթունի շրջակայքում Էրզրումի հայության կոտորածների կազմակերպիչ Մեհաու Բեյը հայ մանուկներին լցնում էր փոսերը եւ ողջ-ողջ թաղում⁵:

1 **Ա. Անտոնեան**, Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները եւ Թալեաթ փաշա: Պաշտօնական հեռագիրներ բնագիրներու ստորագրութեամբ եւ բազմաթիւ պատկերներով, Պոսթրն, 1921, էջ 232 (այսուհետ՝ **Ա. Անտոնեան**, Մեծ ոճիրը):

2 Տե՛ս անդ. էջ 151:

3 "The Memoires of Naim Bey, Turkish official document relating to the Deportations and massacres of armeniens" London, 1920, էջ 28:

4 **Ա. Անտոնեան**, նշվ. աշխ., էջ 196-197:

5 Տե՛ս **Ս. Ակունի**, Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 143:

Բիթլիսի կուսակալ Մուսթաֆա Աբդուլհալիզ բեյը, հազարավոր հայ երեխաների հավաքելով, առաջնորդեց Թաշխոտ կոչվող վայրը, եւ թուրքական ամբոխի ներկայությամբ ողջակիզելով նրանց՝ հայտարարեց. «Թուրքիոյ ապագայ գոյութեան համար հայկական գաւառներու մէջ հայ անունը իսպառ բնաջինջ ընել պետք է»⁶:

Դժբախտ երեխաներին հրկիզելուց հետո նրանց նետում էին նախապես փորված հորերի մէջ, որտեղից «օրերով կը լսուէին տակաւին ողջ մնացածներու հոգեվարքի հռնդիւնները»⁷:

Մարաշի ամերիկյան դպրոցներից մեկում հարյուրից ավելի կանայք եւ երեխաներ անդամալույծ էին արվել, առանց ոտքերի եւ դեմքերի էին: Շուկաներում կազմակերպվում էր գեղեցիկ աղջիկների վաճառք⁸:

Ծագումով բեդվլին ականատես Ֆայեզ էլ Ղոսեյնը հայերի 1915 թ. կոտորածների մասին պատմող իր հուշերում ներկայացնում է բավականին հուզիչ մի պատմություն, որը նա իր հերթին լսել էր Շեքեթ բեյից, որն ուղեկցել էր արքայական զորքի մի շարասյուն: «Երբ Դիրաբեքի սահմաններից դուրս էինք եկել եւ սկսեցինք գնդակահարել նրանց, (խոսքը հայերի մասին է - Հմ. Հ.) առջեւս հայտնվեց մի քուրդ: Ձեռքերս պատելով համբույրներով՝ նա սկսեց աղաչել, որ իրեն տամ իր աչքին ընկած մի տասնամյա աղջկա: Ես դադարեցրի հրաձգությունը եւ ժամդարմներից մեկին կարգադրեցի բերել նրան: Ես նրան հրամայեցի նստել ու ասացի. «Մենք քեզ կհանձնենք այս մարդուն, եւ կյանքդ կփրկվի»: Մի ակնթարթ անց տեսա, թե նա ինչպես նետվեց մահվան դատապարտվածների կողմը: Ես նորից կարգադրեցի դադարեցնել կրակը եւ բերել աղջնակին: «Չէ որ ես քեզ մեղք եմ գալիս,- ասացի ես,- եւ ուզում եմ փրկել կյանքդ: Ինչո՞ւ խառնվեցիր նրանց: Գնա այս մարդու հետ, նա քեզ հետ կվարվի ինչպես իր աղջկա»: Նա պատասխանեց. «Ես հայի աղջիկ եմ, ծնողներս ու ազգականներս նրանց մէջ են, որոնց շուտով կսպանեն: Ես չեմ ցանկանում ուրիշ ծնողներ ունենալ եւ չեմ ուզում նրանցից հետո ապրել նույնիսկ մեկ ժամ: Նա սկսեց հեկեկալ: Ես երկար փորձեցի համոզել նրան գնալ քրդի հետ, բայց նա լսել անգամ չէր ուզում այդ մասին, եւ ես բաց թողեցի նրան: Ես տեսա, թե ինչպես նա շատ գոհ վազեց հոր ու մոր մոտ եւ նրանց հետ միասին գնդակահարվեց»: Այդ պատմությունն անելուց հետո նա եզրափակեց. «Եթե այդպես են վարվում նրանց երեխաները, հապա էլ ինչ ասել տղամարդկանց մասին»⁹:

6 Ա. Անտոնեան, նշվ. աշխ., էջ 177:

7 Անդ:

8 Տե՛ս “Геноцид армян в Османской империи”. Сборник документов и материалов под редакцией проф. М.Г. Нерсисяна, Ереван, 1966, էջ 237(այսուհետ՝ “Геноцид армян в Османской империи”):

9 «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում». Փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1991, էջ 489-490 (այսուհետ՝ «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում»):

Գերմանացի ականատեսը մի առիթով դիմել է աքսորող հանձնաժողովի նախագահին եւ խնդրել ազատել չորս հայ երեխաների, սակայն նրան պատասխանել են. «Դուք չեք հասկանում, թե ո՞րն է մեր նպատակը: Մենք ուզում ենք ի չիք դարձնել «հայ» անունը»¹⁰:

Աքսորի ճանապարհին թուրքերը ծննդաբերության ժամանակ սվինահար էին անում կանանց ու նորածին երեխաներին, իսկ երբ տարագրվածների ճամբարի մոտով որեւէ մեկն անցնում էր, մայրերը դիմում էին նրանց եւ խնդրում վերցնել իրենց երեխաներին՝ տանջանքներից փրկելու համար:

Հայերի աքսորման Հալեպի կոմիտեի քարտուղար Նայիմ բեյն իր հուշերում նշում էր, որ հազարավոր հայ կանայք՝ երեխաների հետ միասին, Կ.Պոլսից, Ռոդոսթոյից, Նիկոմեդիայից, Պարտիզակից, Ադաբազարից, Զիզրեից, Կոնիայից եւ Կեսարիայից աքսորվեցին Ռասուլ-Այն եւ Դեյր Զոր, որտեղ նրանք մնալով անապատում, բաց երկնքի տակ, ամեն օր հարյուրներով մահանում էին սովից ու համաճարակից¹¹:

Մեկ այլ վկայության համաձայն՝ թուրք ժանդարմները 70 հայ մանուկների լաստանավ նստեցրին եւ առանց դեկը վարողի բաց թողեցին Եփրատի ջրերը՝ ջրվեժի մոտ: Լաստանավը շուռ եկավ եւ բոլոր երեխաները խեղդվեցին¹²:

Անգլիացի իրավաբան, պատմաբան եւ պետական գործիչ, դերկոմս Զեյմս Բրայսի վկայությամբ՝ աքսորի ճանապարհին երեխաներին խլում էին մայրերից եւ ջարդուփշուր անում նրանց՝ քարերին խփելով կամ կենդանի գլորում անդունդը եւ գետը¹³:

Նայիմ բեյը, իր հուշերում բացահայտելով հայկական կոտորածների անողորք քաղաքականությունը, գրում է. «Ամեն անգամ ես ցնցվում էի, երբ գրանցում էի վերձանված գաղտնի հրամանները: Մի ամբողջ ազգ, այդ թվում՝ կանայք եւ մանկահասակ երեխաներ, մահվան էր դատապարտված»¹⁴:

Սովորական երեւոյթ էր, երբ քաղաքների փողոցներում հանդիպում էին կիսամերկ աղջիկների եւ տղաների, որոնք օգնություն էին աղերսում, սակայն օգնող չկար: Երզնկայի գերմանական Կարմիր խաչի գործակալության գթության երկու քույրեր պատմում են, որ 1915 թ. հունիսի 18-ին հանդիպել են աքսորի քվիդ հայերի մի խմբի, որի մեջ տղամարդիկ չկային՝ բոլորը կանայք եւ երեխաներ էին, որոնք, հեծյալ ոստիկաններով շրջապատված, մտրակի հարվածների տակ առաջ էին քշվում: Կանայք եւ երեխաները հեծկտում եւ աղիողորմ օգնություն էին խնդրում. «Խնայեցեք մեզ, մենք կդառնանք

10 “Теноцид армян в Османской империи”, էջ 419:

11 Տե՛ս «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում», էջ 572:

12 Տե՛ս «1915. Աղետ եւ վերածնունդ. Աղետն վերապրողներ», Փարիզ, 1952, էջ 54-60:

13 Տե՛ս **Լորս Պրայս**, Հայկական ջարդերու փաստաթուղթերը, Ա. մաս, կազմեց Վահան Միրազեան, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 58:

14 “Теноцид армян в Османской империи”, էջ 419:

մահմեդական, գերմանացի կամ թե այն, ինչ դուք եք ցանկանում, միայն թե խնայեցեք մեզ»¹⁵:

«Թուրքերը կես կենդանի, կես մեռած հայ մանուկներ սայլերով կը տանէին ու այգիներուն մէջ կը թաղէին»¹⁶: Պատահական չէ, որ, երբ ռուսական զորքերը 1916 թ. փետրվարի 2-ին մտան Մուշ, շատ տներում եւ մասնավորապես Ալի Զոնան գյուղում, գտան հայ երեխաների հարյուրավոր դիակներ:

Լինում էին նույնիսկ աներեւակայելի սարսափելի դեպքեր, երբ հայ մանուկների եւ նրանց ազգականների նկատմամբ ոճրագործությունները բիրտ իշխանու-թյունների կամայականությամբ իրականացվում էին հենց նույն՝ հայ ան-գիտակից երեխաների ձեռքով: Այդպիսի մի օրինակ է պահպանվել հուշագրական բնույթի աշխատություններից մեկում, որտեղ մասնավորապես նշվում է. «Ես ժամանակին կեպավոր էի, ինձմէ փոքրիկ եղբայր մըն ալ ունէի, իսկան մայրիկիս հետ գիւղին վերի ժայռերը բարձրացանք, մայրիկս ինծի դանակ մը տուաւ եւ ըսաւ. - Այս դանակով եղբօրդ գլուխը կտրէ, որ լաւ իսկան եղած ըլլաս եւ անոր աղուոր ուտելիքները միայն դուն վայելես: Կտրեցի եղբօրս գլուխը: Ժայռէն վար նետեցինք զայն ու տուն վերադարձանք»¹⁷:

«Ինչպես ոգեկոչել այն զարհուրելի տեսարանները,- գրում է Հանրի Բարբին,-որոնք ինձ նկարագրեցան: Զարդված մանուկներ, իրենց մայրերուն աչքին տակ խողխողուած, վախէն ու զարհուրանքէն այս վերջինները խելակորույս, չորս դահիճները կը ստիպեն բաժակներ՝ խմել ծխացող արյունը...»¹⁸:

Որքա՞ն երեխաներ մահացան հիվանդություններից, սննդի եւ բուժօգնության բացակայությունից: Շվեյցարացի միսիոներ Յակոբ Բյունցլերը, որն ականատես է եղել հայերի կոտորածներին, հիշում է, որ Ուրֆայում ծծկեր երեխաները խմբերով ընկած էին բակում եւ տնքալով սպասում էին իրենց վերջին: Ոչ բոլոր մայրերն ունեին քաջություն՝ նրանց մեծ ջրավազանը նետելու: Չնայած դրան, ամեն առավոտ այդ ավազանից հանվում էին մեծ թվով կանանց ու երեխաների դիակներ¹⁹: Որտե՞ղ էին այդ ժամանակ թուրք բժիշկները՝ Կարմիր մահիկի, բարեգործական միությունների, թուրք բժիշկների միության, առողջապահության նախարարության ներկայացուցիչները եւ ընդհանրապես մարդկային տառապանքներն ամոքողները²⁰:

Անգլիացի պատմաբան Արնոլդ Թոյնբին իրազեկում է, որ հայ երեխաներից շատերն ընկնում էին մոլեռանդ դերվիշների ձեռքը, որոնք երեխանե-

15 Անդ. էջ 271:

16 **Լ. Ազատեան**, Հայ որբերը մեծ եղեռնի, Լոս Անճելոս, 1995, էջ 21:

17 **Տեղակա Մ. Անտեան**, Հայ ազատագրական ազգային յիսնամեայ (1870-1920) Յուշամատեն եւ գօր. Անդրանիկ. վերլուծական հայեցողութեամբ եւ վաւերական տուեալներով, Փարիզ, 1954, էջ 148:

18 **Հ. Պառչի**, Մարսափի երկրին մէջ. Նահատակ Հայաստան, Կ.Պոլիս, 1919, էջ 16:

19 Տե՛ն **Յ. Բյունցլեր**, Երեսուն տարի ծառայություն Արեւելքում, Երեսան, 2008, էջ 47:

20 Տե՛ն **Վ. Գույումճյան**, Թուրք բժիշկների ոճրագործությունները Մեծ Եղեռնի ժամանակ, Երեսան, 2001, էջ 12:

րին վաճառում էին Կոստանդնուպոլսի սովորական շուկաներում¹: Թուրքերն ընտրում էին նրանցից լավերին և տանում իրենց հետ, որ ստորուկ դարձնեն: Շատ հաճախ շուկաներում կազմակերպվում էր գեղեցիկ աղջիկ-երեխաների վաճառք: Շատերն իրենց հետ բժիշկ էին բերում, որպեսզի ստուգեն աղջիկ-ներին և նոր միայն ընտրություն կատարեին:

Ժամանակի ընթացքում որոշ շրջաններում հայ երեխաներին թուրքացնելու նպատակով նրանց որդեգրում էին կամ էլ թուրք դաստիարակչուհիների հսկողության տակ հավաքագրում որբանոցներում: Այդ հավաքագրումը հաճախ պայմանավորված էր ոչ թե մարդասիրական նկատառումներով, այլ տարափոխիկ հիվանդությունների, համաճարակների կանխարգելմամբ:

Ազգային բյուրոյին ուղղված 1916 թ. գեկույցներից մեկում, որը հիմնված էր Տրապիզոնի իտալական հյուպատոսի տեղեկությունների վրա, նշվում էր, որ Տրապիզոնի կոտորածների ժամանակ տեղի ամերիկյան միսիոներները հավաքել էին բազմաթիվ երկսեռ երեխաների՝ նախատեսելով տեղացի թուրքերից և օտարներից կազմել հանձնաժողով և բացել որբանոց: Մակայն իթթիհատի կենտրոնական կոմիտեն, իմանալով այդ մասին, ռազմական սպառնալիքով ցրում է որբանոցը և չափահաս աղջիկներին «կլեցնե մասնավոր տուն մը բռնի ծառայեցնելու համար զինվորականներու անարգ կրքին»²:

Շատ հաճախ որբանոցներ կոչվող հավաքատեղիները դառնում էին երեխաների սպանության կենտրոններ: Դեռ ավելին, մանուկներն արժանանում են տարագրության այն նույն ճակատագրին, ինչ իրենց ծնողները: Թալեաթը Հալեպի կուսակալությանն ուղղված իր՝ 1915 թ. սեպտեմբերի 21-ի հրամաններից մեկում որոշակի ցուցում էր տալիս. «Այդ տեսակ որբանոցի մը պէտք չկայ: Զգացումներու անսպով զանոնք (որբերը) կերակրելու և անոնց կեանքը երկարելու համար ժամանակ վատնելու ատեն չէ: Դրկեցէք անսպասներ և իմացուցեք»³:

Կառավարությունը վախենալով, որ այդ ձեռով հայ մանուկները կփրկվեն և մի օր նորից հայ կղառնան, արգելեց այդ ամենի իրագործումը: Իր մեկ ուրիշ՝ Հալեպի կուսակալությանն ուղղված 1915 թ. դեկտեմբերի 12-ի թիվ 830 ծածկագիր- հրամանում Թալեաթն առաջարկում էր. «Հավաքեցէք և սնուցէք այն որբերը միայն, որոնք չեն կրնար յիշել զուլումը, որոնց ենթարկուեցան իր ծնողները: Մնացածները կարաւաններուն ընկերացնելով դրկեցէք»⁴:

Համանման բովանդակություն ունեւ Թալեաթի՝ 1916 թ. հունվարի 23-ի թիվ 853 հրամանը՝ ուղղված Հալեպի կուսակալ Մուստաֆա Աբդուլ-

1 Տե՛ս A. Toynbee, Armenian Atrocities. the murder of a nation, London, 1915, էջ 32-33:

2 Մ. Ներսիսյան, Նյութեր հայկական կոտորածների մասին, ՊԲՀ, 1965, թ. 1, էջ 97:

3 Ա. Անտոնեան, նշվ. աշխ., էջ 183:

4 Անդ, էջ 187:

հալիզին. «Անանկ ատեն մը ուր պաշտպանութեան եւ սնունդի կարօտ հազարաւոր իսլամ գաղթականներ եւ նահատակներու այրիներ կը գտնուին, ապագային դարձեալ վնասակար դառնալէ զատ ուրիշ բանի չծառայելիք կարգ մը ծանօթ անձնաւորութեանց (Հայոց) ձգած պզտիկներուն սընուցման համար աւելորդ ծախքեր ընելը յարմար չէ: Ատոնք տարագրութեան կարաւաններուն ընկերացնելով, վիլայէթէն դուրս հանել եւ մինչեւ հիմայ սնուցողներն ալ՝ մեր վերջին գեկուցման համեմատ՝ Սվազ դրկելու»⁵: Հրամանն ի կատար ածելու համար շուտով Հալեպում սկսեցին որբեր ժողովել՝ Սվազ ուղարկելու համար:

Նայիմ բեյն իր հիշողություններում խոստովանում էր որբերին Սվազ ուղարկելու մտադրության գաղտնիքը. «Որբերը Սվազ դրկելու նպատակը գաւոնք սպաննել էր: Ասոնց առաքման մասին ինծի ալ հրահանգ տրուած էր: Յատուկ պաշտօնեայի մը հսկողութեամբ մանուկները մինչեւ Էրէյլի պիտի տարուէին եւ անկէ՝ կառքերով՝ Սվազ պիտի դրկուէին: Ես Էրէյլի պիտի մնայի: Այդ միջոցին՝ գաղթականներու գործերուն յատկացուած գումարը լմնցած էր: Նոր վարկի մը կը սպասուէր: Յապաղեցաւ: Գործը արուեցաւ: Եօթ-ութ ամիս վերջ ուրիշ կարգադրութիւն մը եղաւ: Որբերը Պոլիս դրկուեցան»⁶:

Թալեաթի հրամանը գործադրելու առումով իր գազանություններով եւ անգթությամբ հայտնի էր Հալեպի թուրքական որբանոցի արյունկալ տեսուչ Նազըմ բեյը: Երբ անգլիացիները գրավեցին Հալեպը, հայոց առաջնորդարանի բողոքների համաձայն՝ նա ձերբակալվեց, քանի որ հնարավորություն չէր ունեցել փախչելու: Արդյունքում պարզվեց, որ իր տեսչության օրոք հավաքագրվել էին ավելի քան 3000 հայ տղաներ, որոնցից 50 էին միայն ողջ մնացել⁷:

Հավաքագրումից գերծ մնաց միայն Հալեպի հայկական՝ Ալթունյան երկսեռ որբանոցը, որը գտնվում էր Զեմալ փաշայի «հովանու» ներքո⁸:

Որոշ ժամանակ անց Էնվեր փաշան, Պաղեստինի ճակատ գնալու ժամանակ Հալեպի ճանապարհին տեսնելով մերկ, անօթի եւ առանց ապավենի մնացած որբերի խմբերը, զինվորական կայանների հրամանատարներին հրամայում է հավաքել նրանց: Ս. Անտոնյանը նշում է, որ այդ որբերը «շուներուն հետ կը կռուէին, անոնցմէ խլելու համար ոսկորները գորս քարերու միջոցաւ փռչիացնելով կ'ուտեին»⁹:

Դեր Զորի ջարդերի նախապատրաստական փուլում 6-7 տարեկան այդ որբերը դարձան իսկական նամակատարներ՝ օգնելով բազում հայ տարագիրների՝ փախչելու Հալեպ: Բայց կենտրոնական կառավարությունը

5 Անդ, էջ 189:

6 Ա. Անտոնեան, նշվ. աշխ., էջ 190:

7 Տեն անդ, էջ 185:

8 Տեն Տ. Երեցեան, Որբերու բոյնը 1915-1921, Հալեպ, 1934, էջ 7-8:

9 Ա. Անտոնեան, նշվ. աշխ., էջ 192:

շուտով իմացավ այդ մասին, եւ հետեւեց Հալեպի կուսակալությանն ուղղված՝ Թալեաթի 1916 թ. մարտի 7-ի հերթական հրամանը. «Պատերազմական նախարարության հրամանով զինուորական կայաններու կողմէ հաւաքուելով սնուցուած ծանօթ անձնատրութեանց (Հայոց) մանուկները, պատրուակելով թէ գաղթականներու պաշտօնատանց կողմէ պիտի սնուցուին, համախումբ վիճակի մէջ, առանց կասկածի տեղի տալու, փճացնել ու տեղեկացնել»¹⁰:

Արդյունքում՝ Հալեպում ապաստանած 1500 որբերից 100-ը սպանվեց տեղում, իսկ մնացածին Զեքի բէյը հանձնեց Հալեպի գաղթականների առաքման արար պաշտոնյա Արդուլլահ փաշային, որը նրանց տեղափոխեց Դեր Զորի մոտ գտնվող Մարաթի անապատը, որտեղ էլ բոլորին բնաջնջեց: Փրկվեցին միայն երկուսը՝ ռոդոսթոցի Օնիկը, որը վերադարձավ Դեր Զոր, եւ շապինգարահիսարցի Աննան, որը տեղափոխվեց Ուրֆա¹¹:

Յեղասպանությունն իր հոգեբանական խոր ակունք է թողել մանուկների ներաշխարհի վրա: Հանրի Բարբիի հավաստմամբ՝ սպրած սարսափներից նրանց մեծամասնությունը դեռեւս անգգայացած վիճակի մէջ էր եւ վախենում էր նույնիսկ խոսել. «Իրենց տեսածի ու կրածի մասին հենց միայն հիշեցնելիս նրանց համակում է դողն ու սարսափը»¹²:

Իհարկէ, կային նաեւ թուրքեր, որոնք ձեռնպահ են մնացել մանկահասակ երեխաների կոտորածներից: Վատիկանի գաղտնի արխիվում պահվող՝ Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող նյութերի մէջ պահպանվել են թուրք զինվորների նամակներ, որոնցից մեկի հեղինակը՝ Մուստաֆա Սուլեյմանը, որը մասնակցել էր Գելիգուզան գյուղում կազմակերպված 800 հայերի սպանողին, խոստովանում է. «Ես ոչ մի երեխայի չեմ սպանել: Նույնիսկ երկուսին փրկել եմ ու երեք օր թաքցրել իմ վրանում: Բայց մի անգամ մտա վրանս եւ նրանց գտա անդամահատված»¹³:

Հիմք ընդունելով նմանատիպ փաստերը՝ սփյուռքահայ որոշ հեղինակներ հարկ են համարում մատնանշել, որ ճիշտ է, մեզ կոտորել են, սակայն բազմաթիվ թուրքեր, վտանգելով իրենց կյանքը, փրկել են հայ երեխաների: Նրանց այս խոսքերին արձագանքում են նաեւ թուրքական շրջանակները՝ հավելելով, որ նույնիսկ հատուկ որբանոցներ են ստեղծել հայ երեխաների համար¹⁴: Տվյալ դեպքում խոսքը 1915 թ. զանգվածային կոտորածներից հետո Հալեպում հայ ազգի դահիճներից Զեմալ փաշայի¹⁵, իսկ Էրզրումում՝ չարանենգ մարդասպան Բյազիմ Կարաբեքիրի ստեղծած խառը որբանոցների մասին

10 Անդ, էջ 196-197:

11 Անդ, էջ 199-200:

12 Հ. Պառայի, Մարսափի երկրին մէջ. Նահատակ Հայաստան, էջ 92-93:

13 <http://mame.am/am/news/49058/%AD5%BE%AA5%A1%...2014A>. մարտի 18:

14 Տե՛ս Հ. Զաքրյան, 1915-ին ոչ մի թուրք որբվէ հայ երեխայի չի փրկել, «Չայն համշենական», Երևան, 2011, թ. 9-10 (86-87) սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 7:

15 Տ. Երեցեան, նշվ. աշխ., էջ 7-16:

է, որոնցում ծնողագուրկ թուրք երեխաների հետ միասին հավաքագրվել են նաեւ հայ որբերը:

Սակայն խիստ վիճարկելի են գրականության մեջ հանդիպող՝ հայ երեխաների կյանքը «փրկելու» թուրքական դրսեւորումները եւ դրանց դրդապատճառներն իբրեւ «մարդասիրություն» դիտարկելու փորձերը:

Մյուսների նման հայ մանուկները նախ դավանափոխ են եղել, ուրացել իրենց հավատքը, մոռացել մայրենի լեզուն, խզել իրենց կապը հայկական ինքնության հետ, ապա ստացել են թուրքական դաստիարակություն եւ կատարելապես թուրքացվել, իսկ նրանց ժառանգները, «թուրքական» ինքնությունն ապացուցելու հարկադրանքի տակ, հաճախ հայտնվել են թուրք ազգայնամուլների շարքերում:

Ռ. Մելքոնյանը, համադրելով սկբնաղբյուրային փաստերը, եզրակացնում է, որ Մեծ եղեռնի տարիներին հայ երեխաների բռնի մահմեդականացումն ու ձուլումը կատարվել են երկու մակարդակով՝ պետության եւ հասարակության լայն խավերի կողմից¹⁶:

Ընդհանուր առմամբ որբերի ընդհանուր թվի մասին որեւէ պատկերացում գոյություն չունի: Հայտնի չէ նաեւ Կարաբեքիրի «որբանոցում» հայտնված հայ աղջիկների ճակատագիրը: Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի ոչ ստույգ տվյալներով՝ 1916 թ. «փրկվել» են 7-ից 16 տարեկան մոտ 300 հազար հայ երեխաներ, գլխավորապես՝ աղջիկներ: Ավելի փոքրերին մարդասպան հրոսակներն անխնա սպանել են ծնողների աչքի առջեւ, այն նկատառումով, որ փոքրերը, լինելով խնամքի կարոտ, պահանջարկ չունեին եւ վերցնելու դեպքում չէին կարող ծառայել մահմեդական ընտանիքներին, առավել եւս՝ հարճի կամ աղախնի դեր կատարել:

Մինչեւ հինգ տարեկան երեխաներին խնայելն ունեցել է ոչ միայն նրանց թուրքացնելու եւ որբանոցներում ու մահմեդական ընտանիքներում իբրեւ թուրք մեծացնելու քաղաքական նպատակ, այլեւ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին թուրքերի կրած մարդկային կորուստները վերաբառադրելու եւ թուրքական գեներտիկ համակարգը թարմացնելու ցանկություն՝ «Թուրք ցեղին բերելու այնքան բարձր յատկություններով օժտուած ցեղի մը, հայ ցեղին պատուաստը: Ծիշող երբեմնի էնիչերիներուն պէս»¹⁷: Ինչպես Վ. Մինախորյանն է նկատում, «Հայու երեխայ ունենալը մի մարմաջ էր դարձել, ամէն մարդ ուզում է մեկը ունենալ»¹⁸:

Այս կարգի որբանոցներ հաստատվեցին Էնկյուրիում, Կեսարիայում, Դամասկոսում, Ալթուրայում (Լիբանան), Բեյրութում եւ այլ քաղաքներում:

16 Ռ. Մելքոնյան, Հայերի բռնի իսլամացումը ցեղասպանության տարիներին. ընթացքը եւ հետեւանքները, Երևան, 2010, էջ 28:

17 Ա. Անտոնեան, նշվ. աշխ., էջ 178-179:

18 Վ. Մինախորեան, 1915 թականը. արհաւիրքի օրեր, Թեհրան, 2006, էջ 328:

Թուրքացման այս ծրագիրն այն աստիճան ընդունված էր թուրք մտավորականության կողմից, որ նշանավոր թուրք դաստիարակներ Խալիտե Էտիպե հանըմը եւ Նիկեար հանըմը հոժարակամ նվիրվեցին այդ գործին, եւ Կ. Պոլսից մեկնելով Սիրիա՝ անձամբ ձեռնամուխ եղան թրքացած որբերին «ազգափոխ» անելու գործին:

Թուրքագետ Հակոբ Չաքրյանի հավաստմամբ՝ թուրք մարդասպաններից ոչ մեկը որեւէ հայ երեխա չի փրկել, որ դեռ իր կյանքն էլ վտանգեր: Առավել եւս, 1915 թ. մարդասպան հրոսակների՝ երեխա «փրկելու» նպատակամղվածությունը երբեք չի հանգեցրել հայի տեսակի փրկությանը: Պարզապես թուրքերը, նրանց հետ նաեւ քուրդ եւ չերքեզ մարդասպանները, իրենց անասնական կարիքները բավարարելու, ինչպես նաեւ հարեմում՝ հարճի, տանը՝ աղախինի կամ ծառայի պահանջ ունեցող ունեւոր ընտանիքներին երեխաներ վաճառելու նկատառումներով կենդանի են թողել հայ մանուկներին: Իսկ բազմաթիվ երիտասարդ աղջիկներ մահմեդականություն ընդունելուց հետո նաեւ ամուսնացել են: Այսինքն՝ երեխան դարձել է ռազմավար, իսկ մարդասպանը նրան պատվերով ունեւոր ընտանիքներին հանձնելու դիմաց վարձատրվել է: Ընդ որում՝ երբ խնդրո առարկա է եղել հայկական ընտանիքի ապարանքի կամ առանձնատան յուրացումը, մարդասպան հրոսակները չեն խնայել ոչ մեկի՝ այդ թվում երեխաների կյանքը¹⁹:

Հայ երեխաների «փրկության» պարագայում խնդիրը, սակայն, սոսկ ստրկացումը չէր, այլ նրանց ներկայությամբ ծնողների, քույրերի, եղբայրների եւ ողջ գերդաստանի դաժան սպանությունը:

Այդպիսի ցնցումներից եւ դաժան փորձությունից հետո «փրկված» եւ մահմեդականի ընտանիքում որպես հարճ, աղախին կամ ծառա հայտնված հայ երեխան, երանի պիտի տար սպանվածներին, հանդուրժե՞ր իր ծնողներին տանջամահ արած դահիճների ներկայությունը, իսկ ցմահ նրան պիտի հետապնդե՞ր զազազած թուրք, քուրդ կամ չերքեզ հրեշի զարհուրելի ուրվականը:

Հայտնի թուրք սոցիոլոգ Իսմայիլ Բեշիքչիի հավաստմամբ՝ հայ երեխաների ներաշխարհը ճնշելու միջոցով ֆիզիկական գոյության պահպանումը չի կարելի «փրկություն» անվանել: Ըստ նրա՝ ոչ թուրքերի, ոչ քրդերի մեջ չի եղել մի երեխա, որին պահպանած լինեին նրա զուտ հայ լինելու համար կամ ընտանիքի հարկի տակ ընդունեին՝ հարգելով հայերի լեզվական, հոգեւոր եւ մշակութային արժեքները: Հետեւաբար, այն «փրկություն» համարելը ճիշտ չէ: Միայն Դերսիմի շրջանի ալավի մահմեդականների մոտ է, որ հայերը, այն էլ որոշակի ժամանակով, կարողացել են պահպանել իրենց ազգային-կրոնական եւ լեզվական ինքնությունը: Սակայն սուրմի

19 Հ. Չաքրյան, նշվ. աշխ., էջ 7:

մահմեդականները հայերին այդ բանը թույլ չեն տվել, քանի որ նրանք հայերի մահմեդականացումը համարել են իրենց հիմնական առաջադրանքը²⁰:

Այսպիսով՝ անգափահասների նկատմամբ կիրառված բռնություններն իրականացվել են նախապես մշակված եւ նպատակաուղղված գործողության համաձայն, թուրքական եւ քրդական խաժամուժին հանցագործությունների դրդելու գործողությամբ, տղամարդկանց սպանությամբ, ընտանիքների քայքայմամբ, երեխաներին ծնողներից առանձնացնելու, զանգվածային տեղահանությամբ:

Անգափահասների նկատմամբ կիրառված բռնություններն ամբողջությամբ համապատասխանում են ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի բանաձեռի 2-րդ հոդվածի 4-րդ եւ 5-րդ կետերին, այն է՝ 4) խմբի ներսում ծննդաբերության կամ մանկածնության եւ սերնդի շարունակության կանխման միջոցառումները, եւ 5) բռնի կերպով երեխաների հանձնումը մարդկային մի խմբից մյուսին, որոնք միջազգային իրավունքի տեսանկյունից դատապարտվում են օրենքի ողջ խստությամբ եւ որակվում են միայն ու միայն ցեղասպանություն:

РЕЗЮМЕ

Пожалуй, одним из самых болезненных вопросов геноцида являются разные уголовные насилия над армянскими маленькими детьми, которые с точки зрения международного права рассматриваются как форма проявления геноцида и соответствуют 4 и 5 пунктам 2-й статьи резолюции ООН от 9-ого декабря 1948 г.

Эти насилия осуществлялись согласно предварительно разработанным действиям.

В зашифрованном письме Энвер паши от 27 февраля 1915 г. отмечалось во время резни оставить в живых детей до пяти лет. Однако, в другой секретной инструкции Талеат приказывал не щадить даже новорожденных.

В реальности, сохранение жизни детей до пяти лет и их содержание в приютах имело цель сделать их турками.

SUMMARY

However, in the science that studies Genocide the most painful core problems are the different types of criminal violences applied to Armenian young children, those violences are observed as a way of genocide demonstration from the point of

²⁰ Տե՛ս անդ:

view of international Law and correspond to the United Nations Convention on 9 December 1948 Article 2 points 4 and 5.

Those violences have been implemented according to previously processed action.

In Enver pasha's cipher-wire on February 27 1915 it was mentioned that during carnages let alive children up to 5 years old. But in other secret directive Taleat ordered not to save even cradle babies.

Actually, saving children up to 5 years old and their recruitment at orphanages has had the aim of Turkification.